

հին չէ, այս խնդրէ դուրս է: Մենք աւելի կը կարծենք թէ նոր ձեռքէ մ'անցած է, եւ ասիէ ծագած են այն բազմաթիւ նշաններն ու ժամանակին անմիաբան կէտերը: Հայերէնին մէջ ասոց մեծ մաս մը չկայ, որ ինքնին կրնայ ցուցնել թէ հայ թարգմանութիւնը՝ նաեւ այսօր իւր ամէն աղաւաղութեամբ հանգերէններկայացուցիչ է հնազոյն ասորի խնայարութեան, որ ի հարկէ պէտք չկայ Գ. գարու վերջէ կամ Գ. գարու սկիզբան հնդկականի մ'ըլլալ: Բայց յամենայն դէպս պատկառելի հնութիւն մ'ունենալու էր: Փոխաբարձարար նաեւ արդի ասորին կ'ուղղէ հայերէնին բազմաթիւ աղաւաղութիւնները եւ կը լուստորէ մի թիւ փոխադրութիւնները: Բայց ասոց մասին կարգաւ. յարդարներով: Արիշ զբըլածքներ առիթ կ'ունենանք յընթացս գրութեան յիշելու: Այս տեղ յիշենք միայն ուրիշ քննադատական մ'ալ որ լոյս տեսաւ բիւզանդական թերթին մէջ՝ Հոս ալ միեւնոյն եղբակացութեանց կը հասնի քննադատը, միակ ասքերբութեամբս որ աւելի մէտ է յունական խմբագրութիւնը, կամ ճշգրտորէն այն ասորի նախագաղափարն որուն վրայէն փոխադրուած ըլլալու էր հնազոյն յունարէնը, իբրեւ սկզբնականին ամէնէն մերձաւորն ընդունելու:

(Հարևանիէ):

Հ. Ե. Տ.

Լ Ե Ձ Ռ Ռ Մ Ր Ա Ն Ն Վ Ա Ն

ՎՐԻՎԿՅՆ ՀՅՅԵՐԵՆՔ

Մրդէն անգամ մ'առիթ ունեցանք զեկուցում մը գրելու ճիշտ այս նիւթոյ մասին, եւ այն՝ առթիւ գրութեան մը, որոյ մասին այժմ խօսք կ'ըլլայ: Նոր հայագէտ մը՝ Յովսէփ Աբաստ հրատարակած էր այն ժամանակ իբր քննաձառակագրեմական աստիճաններ ընդունելու համար՝ կիլիկեան հայերէնի կամ՝ ինչպէս սովորեցանք կոչել՝ նախնեաց ուսմիտորէնի պատմական քերականութեան մ'առաջին մասերը. (տես «Հանգես» 1900, էջ 17 եւն): Նոյնն արդէն սկսաւ մաս առ մաս հրատարակուիլ նաեւ հայերէն թարգմանութեամբ Հ. Ե. Ալգերեանի. («Բազմապէս» 1900, էջ 245—9, 264—7 եւն): Այժմ եթէ կ'անդադրուանք նոյն նիւթին անոր համար է որ ամբողջ գործը լոյս տեսաւ այս օրերս լիակատար՝ խորագրով՝ «Պատմական քերականութիւն կիլիկեան-հայերէնի», ստուար հատոր մը՝ ճոխ պարունակութեամբ, թերութիւնընէ չհաշուելով՝ լիակատար քերականութիւն մը մեր հին ուսմական լեզուին: Ասոր հա-

մար կ'արժէ քանի մը խօսքով ծանօթացնել նոյնը մեր ընթերցողաց:

Թերութիւն մը թերութեւ համարուի շատերէն այն պարագան՝ որ բարեբախտաբար երկրորդական է եւ միայն արտաքին, այն՝ որ գործը միաձոյլ չէ: Հեղինակը յիշեալ առաջին մասը իւր քննաձառ հրատարակած առնել՝ գրած էր ամբողջն ալ, որ արդէն ընդ մամուլ էր, բայց այս միջոցին այցելել կարենալով մեր Մասնեագարանն ու Վինետկոյ ձեռագրաց ճոխ հաւաքումը կրցած էր բազմաթիւ նոր նիւթեր ժողովել, զորոքը կարելի չէր գործածել առաջին արդէն սպուած մասին համար: Այս թերութիւնը լրացնելու համար այժմ բուն գործոյն էական մասին կամ «Չեւախօսութեան» սկիզբը կցած է ընդարձակներածութիւն մը (p. 115—140), ուր յաւելուածօրէն նշանակուած են յաւելիքն ու փոփոխելիքն այն առաջին մասին կամ «Չայնագիտութեան»: Անկէ ետքը բուն քերականութիւնը միաձոյլ է, սպագրութեան պատրաստ ձեռագիրն իւր նոր քննութեանց համեմատ բարեփոխած ըլլալով, (p. 141—407.) ի վերջոյ ունենալով յաւելմանց փոքր բաժին մը (p. 408—415): Ընդգրուած յաւելուած մը, զոր կրնանք լրացուցիչ հետազոտութիւն մը համարիլ, քննութեան կ'առնու այն լեզուն՝ զոր կը գտնենք առակաց եւ առակաւորաց այն ճոխ հաւաքման մէջ, զոր հայագէտն Ն. Մառ հրատարակց եւ որով կը փակի գիրքը. (p. 416—444):

Այսպէսով այժմ ընդարձակ քերականութիւն մ'ունինք այն հայ լեզուին կամ բարբառին, որուն շատ ժամանակ չէ որ մտադրութիւն ընել սկսած էր հայ բանասէրը: Ինչպէս ուղղութեամբ կը նշանակէ հայագէտը Յառաջաբանին մէջ (p. V ff.) հայ քերականութեանց մեծ մասը խոսնակոյտ մըն է օրինակաց եւ լեզուի ձեւոց ամէն գարեթէ, ճոխ ըստ այսմ պարունակութեամբն, բայց աղքատ՝ քննադատութեամբ, առանց անդադառանալու որ մի եւ նոյն բառին ու բային այն բազմապիւ եւ նորաձեւ կազմութիւնք չէին կրնար միեւնոյն գրաբարի կամ լեզուի յանջ շղթանին վերաբերիլ: Այս մասին որոշ զանազանութիւն, եւ ինչպէս գրաբարի պիլեայլ լեզուաձեւելու (մետրոպեան, յունաբան եւն) նոյնպէս յատկապէս միջինդարեան հայերէնի կամ նախնեաց ուսմիտորէնի զանազանութիւնը՝ գրեթէ բացառապէս Վիեննայի Միթիմարեանց գործն է, Յատկապէս՝ «Քննական քերականութեան» արդիւնքն է այս, որ առաջին անգամ որոշ շեշտած է նախնեաց ուսմիտորէնին գոյութիւնն իւր

1 «Byz. Zeitschrift», IX (1900), Heft 2-3, p. 580—3, պարզ A. H. ստորագրութեամբ:

ինքնակայ միջինդարեան հայ լեզու, որով իւր հրատարակութիւնը «լիապէս դարագլուխ մը կը կազմէ հայկական բանասիրութեան», Ռամկական մասնագրութեան քննութիւնն ալ արդիւնք է Է. Ղ. Յոննանեանի, որուն գործը «Հետազոտութիւնը նախնաց Ռամկորէնի վրայ, դժբախտաբար Բ. հատորին պակասաւոր մնաց՝ հեղինակին մահուամբը, ի մասնաւորի երկրորդ մասը կամ՝ Ռամկորէնի քերականութիւնը, որուն համար նիւթերու այնպէս ճոխ հաւաքում մ'ալ ըրած է: Այս պակասն այժմ՝ ըրացած կրնանք համարիլ հայագիտիչներէջ հրատարակութեամբն, թէեւ նաեւ ստով աւելորդ շնքը համարիլ յիշեալ ատողը գործածել ու արդիւնքը հրատարակել ձեռնհաս քերականն մը: Վասն զի՝ որչափ կը տեսնենք՝ երկուքն ալ նոյն նիւթն քննութեան առնելով հանգերձ՝ տարբեր տեսակետով հաւաքած են նիւթերը:

Կերկայ գործիս մանրամասնութեանց մէջ մանեւ շնքը կրնար հոս, եւ ո՛չ ալ կարելի է քերականական ինդիքները հոս պարզել մի առ մի, անճիշդ կէտերը ուղղել փորձել, եւն: Այս նպատակու յատուկ ուսումնասիրութիւն մը բաղձալի է:

Վասն զի թէ կան նաեւ անճիշդ հայեացքներ եւ ուղղելի կէտերը, շատ բնական է այսպիսի գործը մը մէջ: Ամենամեծ պատճառը նոյն իսկ բնագրաց վիճակը համարելու ենք: Գակաւին շատ հեռու ենք քննադատորէն զտուած եւ ապահով հարազատ բնագիրներ ունենալէն նոյն իսկ մեր դասական լեզուաւ ընտրելագոյն գործոց համար, ուր քննադատ մ'իւրաքանչիւր քայլին չէ կրնար կասկած չունենալ իւր քննածին ճշդութեան նկատմամբ, ուր այս կամ այն կէտին վրայ ծանրանալը կրնայ բոլորովին ապարդիւն ըլլալ, քանի որ ապահով չէ անոր ստուգիւ մատենագրին գրչէն ըլլալը, եւ ո՛չ յետսամուտ փոփոխութիւն, բնագրի խանգարում եւ նոյն իսկ գրչի պարզ տգիտական մէկ աղաւաղումն: Չե՞տագիրներով զգազողը լաւ գիտն այս ստուր պարագաները նոյն իսկ հնագոյն՝ ամէն տեսակէտով կազմակերպեալ դասական լեզուով յիշատակարանաց, զորոք սրբելու համար տակաւին շատ բան ընելու է: Իսկ ճիշդ այն գրականութիւնը՝ զոր քննութեան կամ կամ եւ որմէ հաւաքած է հայագէտն իւր գործոյն ատողը, սովորէն լեզուաւ յիշատակարանքն արդէն աղաւաղման ենթարկուած էին լիովին նոյն իսկ աննով որ իւրաքանչիւր գրիչ իւր խօսած լեզուն որ յաճախ բոլորովին տարբեր բարբառ մըն էր

թերեւս քան այն զոր պիտի օրինակէր, իրաւունք ունենալ կը կարծեր մուծանելու բնագրին մէջ այ: Իսկ աղաւաղմանց չափ՝ գրեթէ չկայ: Ամենալաւ օրինակն են բժշկարանքն, որոնց իւրաքանչիւր օրինակը նոր խմբագրութիւն մըն է եւ ապահովապէս այլաձեւ լեզու մը: Ոչ միայն ստոնց, այլ նոյն գրականութեան համար կրնանք ըսել թէ խառնակ գրութիւնք սովորական են: Եւ սակայն ստոնցմէ բաղելու հանելու է այն լեզուին քերականութիւնը, ինչպէս մեծ հմտութեամբ ըրած է հայագետը: Բայց մեկնել հարկ չկայ թէ ի՞նչ դիրութեամբ իւր կրիլիեան կամ միջինհայերէն բարբառոյ ձեւ կրնար նկատուիլ եւ առնուիլ ձեւ մը, որ պարզ աղաւաղութիւն էր, նոյն իսկ տգէտ գրիչ մը պարզ մէկ սխալ, թող նաեւ օտար բարբառի մը մնացորդ, ուշ ժամանակի՝ գրչէն մուծուած ձեւ մը, եւ նմաններ: Հայագետը գոնէ մասամբ այս կէտին դժուարութեանց յաղթելու համար շատ լաւ ուղղութիւն մը բռնած է, իւրաքանչիւր ձեւ համեմատել ոչ միայն հին ու նոր լեզուի (գրաբարի եւ աշխարհաբարի), այլ նաեւ ներկայ գաւառաբարբառներէ մեկնուած ձեւ մը, գործածած է Հանուշի (Լեհահայոց), Սարգսեանցի (Ագուլիս), Մտերեանցի (Մշոյ) եւ Տունտի (Տփղեաց) եւ Ախալցխայի՝ գործերը:

Եթէ կրնանք համարձակիլ՝ կը բաղձայինք ստաշարկութիւն մ'ընել: Գործը մերք այնպէս յարգի կը համարինք որ կը բաղձայինք հայերէն թարգմանութեամբ ալ հրատարակուած տեսնել նոյնը: Արդ բանիմաց թարգմանիչ մը՝ դիրբաւ կրնայ դիմել նոյն իսկ բնագրաց ու յիշատակարանաց, եւ գոնէ ծանօթութեանց մէջ նշանակել իւր համեմատութեանց արդիւնքը, գրաց սխալ ընթերցմունքն ուղղել, կասկածելիները ստուգել, անճիշդները ճշգրտել, եւ ասով գործոյս անճիշդ կէտերն եւ ուղղելիները խնամով գուրի հանել: Անշուշտ այսպիսի թարգմանութիւն մը մեծ խնամք եւ աշխատասիրութիւն կը պահանջէ. բայց արդիւնքը լիովին պիտի վարձատրէ գործը դրուած ճիգն ու աշխատութիւնը:

Թողով այս կէտը՝ յառաջ բերենք այն ընդհանուր եզրակացութիւնք՝ զոր կը հանէ հայագէտն բովանդակ լեզուին դրից նկատմամբ: Չայնագիտութեան ներածութեան մէջ համառօտել ամփոփած է հեղինակն այն պատճառներն, որոնցմով այժմ տարբեր հետեւութեանց հասած է Ռամկորէն լեզուին ծագման նկատմամբ քան ինչ որ յառաջ գրած էր առաւ-

ընն մասին ներածութեան մէջ: Եթէ յառաջ միջին հայերէնը հին գրաւորէն զարգացած կը համարէր, այժմ կը ժտուէ նոյնն, այլ հնագոյն ուրիշ բարբառէ մը կը զնէ: Այժմ իւր կարծիքն է (p. 132 ff.) Թէ քանի որ համեմատութիւնք՝ զոր նախընթացով յառաջ բերած էր «այնպէս էական տարբերութիւն կը ցուցընեն, որ անհնար է երկու ձեւերն իրր մայր եւ զուտար ձեւերը համարիլ իրարու: Արիւկեան ձեւերս լուսաբանի, հուշար, Բնաբ, Երգի, Երգիչ շին կրնար յառաջ եկած ըլլալ դասական լեզուի առանձնաբան ձեւերէն՝ նոպարաբան, հոտարդ, միւլի-բ, միւլ՝, միւլիւ, եւ շին կրնար հանդիմ մեկնուիլ ձայնագիրտօրէն: Նոյնն բնուր ենը, միայն աչքի զարնողները յիշելու համար, այս ձեւերուօ համար ալ՝ մոխիբ (== մուխիբ), պոչուտ (== պատտախանի), պոհ (== պոյսանի), յիւլի (== իշխել), պոչոյ (== պոտախան), զիւլի (== զատ), սոտիւ (== տածել), լատ (== շափ), րոտ (== տապ), լուշ (== վան):¹ Նաեւ ու յողը զուտար ձեւ մը չէ դասական եւ ձեւին, ոչ ալ միւլ՝ «միւլ», ձեւին, զիւր՝ «զիւրդօ ձեւին», «միւլի»՝ «միւլանկ» ձեւին: Բայց ասոք բոլոր ձեւերն են, որ միւլեանի հասարակը նախահայ հիմնական ձեւէն յառաջ եկած ըլլալու են:»

Ուստի հետեւեալ եզրակացութեանց կը հասնի հայագետը. «Արիւկեանի բառամթերքն բազմաթիւ բնիկ հայ եզրներ պահած է, որոնց հետքը չկայ դասականին մէջ: Այսպէս են կիլի-

կեան՝ ուրու, սիլի, րահ (չորցած), ըրուկի (շատանալ բանով մը), իւլի, կորիք, հոյն, հուշար-իւլ կամ հուշարիւլ (բուշարտեալ), միւլ (յաճախ), Երգ, զըրիւլ, զըրիւլիւլ, փոքիւլ են:»¹ — ք. «Արիւկեանն ունի նաև, էս, էրս դերանուանքն որ դասականին անծանօթ են, ինչպէս նաեւ տեղականք նաև, հոս, հոս: Արիւկեանին այս նկարագրական յատկութիւնը՝ պայմանական նախադասութեանց մէջ հետեւորդ նախադասութիւնը յառաջ բերել ու կապել նա մասնկով, բարձրովն անծանօթ է դասականին»² — ք. «Հիւլ-նական տարբերութիւն կայ արմատայ կազմութեան այս դիպաց մէջ՝ մուլ (== մուսանմ), քոլու (== գոսանմ), էլու (== իջանմ), րուտու (== տեսանմ): Այս դեպքերու մէջ կիլիկեան ձեւն ոչ ուղղակի ձայնական օրինակ յառաջ եկած է դասական համասարտականող ձեւէն, եւ ոչ ալ նմանաձեւութեամբ եւ ձեւերու հաւասարմամբ կրնայ ձեւափոխուած ըլլալ դասականէն: Այս արդէն իսկ հին հայերէնի մէջ արմատական կազմութեան զանազանութիւն մ'եղած ըլլալու նշան է:» — ք. «Արիւկեանի դասականէն ունեցած տարբերութեանց մեծագոյն մասը հասարակութեան շրջանին կը վերաբերի: Յիշելու է նախ նոր եւ աչքի զարնող եզակի գործիականն ուս (օ), հիւլ՝ սոք: Հայերէնի ձայնական օրինակ համեմատ չի կրնար նոյնը մեկնուիլ դասական ձեւէն, իսկ նմանաձեւութեամբ կազմութեան հոս կարելի ալ չէ:

¹ Կարծեմք այս օրինակց գոնէ օմնք ինքական համարուելու են, թերեւ գրեց լոկ սխալմունքներ անգամ, յատկապէս ձեւերս «յիւլի» եւ «յերիւլ» իբր «մեզմ» են: «Վերջը» Առաջին արդեամբ քանի մ'անգամ կը գտնուի (տես p. 128) բայց միայն երկու բովանդակաց մէջ: Արիւկեան միայն երկու օրինակ կրնայ բերել հայագետը (p. 131-2)՝ Սերասյոյ դատաստանագրէն անգամ մը, եւ անգամ մ'ալ մէնեակոյ թ 1281 ձեւապատճ: Այսպիսի շատ քիչ է նոյն իսկ կիլիկեան մէջ բոլորովն հարազատ եւ ապահով ընդունելու համար, թող թէ զայն սյուպիսի Ժանրապետ ինքզոյ մէջ եզրակացութեան հիմն առնելու, որ ինչոր մէջ նշանակութիւն կրնան ունենալ միայն առհասարակ կամ «հունարիւկեան» ձեւեր, ոչ անհասարակները: Նոյնպէս է «յիւլի»-ը իբր «իւլի»-ը, զոր այլու՝ ուր օրինակ կը բերէ հայագետն եւ իւլ առաջուր փոփոխութեանց (p. 89) որպիսի ալ ստուգիչ քանի մ'անգամ գտնուի այնպէս՝ անհարմար եւ կակած չունենալ ճշգրտութեան եւ լոկ պաշտօնութիւն չըլլալու մասին: «Երիւլ» իբր միւլիս պարհազմ է անշուշտ, նոյնպիսի ձեւեր ունին Ռոմարաբաններ: Բայց նաեւ ասի կարծեմք չի կրնար հիմն առնուիլ այնպիսի մէծ հետեւութեան մը: Երբեք լից շատ ցանցատ է, եւ ոչ ընդհանուր (տես նոյն իսկ իր գրքածները p. 58-8) որ կարելի ըլլայ զայն ետխած ձայնարկական նկարագրի համարել կիլիկեանի, ուր ալ անեւանծ մասամբ գրաւոր է մնացած է ու: Այսպիսի առանձին ձեւերը դիւրաւ կրնային հնազնայն ստորիլ մտնել այս կամ այն բարբառէն: յաճախ ոչ հնդեւանական սյուպի, որպիսի գրիւլիւլիւլ:

² Թէ զուտարաբանները ինչպէս հին նաեւ նոր գրաւոր լեզուներէ անթիւ հայ բառեր պահած էին եւ են, ստույգ է, ինչպէս նաեւ թէ այսպիսի բառեր հնազնայէտ ալ սկսած են մուտք գտնել գրաւորին մէջ այլեւայլ շափով: Միայն թէ յաճախ ինչոր է անոնք բնիկ ըլլան, սյուպի առատ են օտար բառերը՝ թէեւ սյուպեանք ըլլան բոլորովն: Բայց բառեր ինչպէս «ըսովիւլ», «ճիւլ» են զոր է համեմատել դասականին հետ, որոնք՝ որպիսի օրինակ միւլ Ժանուլ է եւ ոչ միւլիւլ մէջ ստորակարգ եւ առհասարակ գործածելի կ'երևան: «Ճարտ» ինքական է թէ բնիկ ըլլայ: Հայք «պարսկ» ու «իւլ» եւ նմաներ որոնց հետ անբակ կապուած է «ճարտ» ու ընդհանրապէս «ճարտութեան» բազմապիսի արեւմտեան առին: «Հուսուական» (թողուլ ու զղարարութեան կեղծ) կարծեմք ոչ սյուպի նոր բառ կրնայ համարուիլ, որպիսի նոր ձեւ եւ նոր իմաստ առած է Ուրիւլեանու՝ ինչպէս «ակապու» կարծեմք մեկնուլ թիւնն այնպէս անկարելի չէ:

³ «Հիւլ» եւ սուր համեմատութեամբ կազմուած «հոս» եւ «հոս» կը ըլլար է ի հարկէ սպասել գրաբարի մէջ. վասն զի ոչ կիլիկեան է յատուկ մտքը եւ ոչ յատուկ հայերէն, թէեւ ընդհանրացած են նաեւ այսօր բոլորովն ստորական եղան: Օտարութիւն մըն է մտած արարելուն, եւ ճշգրտայն են դասականին հոսու (հոսու, հոսու) ձեւերը — Լիւ. — իսկ նա մասնկանիլ է այս գործանութիւնն այնպէս բոլորովն օտարութիւն բան չէր կրնար համարիլ, որ կարելի չըլլայ մեկնել գրաւորէն: Ճիշդ մեկնութիւնն արդէն առած է «քնն» գերը:

Ար մնայ միակ կարելիութիւն մը, երկուքն ալ՝ կիլիկիական ու դասականը՝ իբր իրարմէ անկախ երկու քայլ ձեւեր՝ յառաջ եկած են Հասարակաց նախաւոր ձեւէ մը, Նոյնը կ'ընէ Հայագետը յուսակաւոյ - եր եւ -նէ վերջնաորութեանը (Տնոյ թով ցանցան - եւր եւ - աւէ.) Նոյնը ներկայի մասնակաձեւ կո-, զոր "անՏնար ըլլալով իբր դուտոր ձեւ դասական-Հայերէնի նախաձեւէ մը մեկնել, " անՏրաժնշտ է ընդունիլ որ արդէն Տնի Հայերէնի որեւէ դասականէն դուրս բարբառի մը մէջ գոյութիւն ունենալու էր իբր մահացայ,՝ Այս ամէնէն կը Տնեւհի թէ Արիկիականն չի կնաթ, գտնէ իւր գլխաւոր կետերուն եւ Տնիական մասերուն մէջ՝ Համարուիլ իբր պատմական զարգացումն եւ դուտոր լեզու ասանդուած Տնի-դասական Հայերէն լեզուին: Աւտոյ պէտք է որ ծագած ըլլայ Տնի Հայերէն ուրիշ բարբառէ մ'որ դասականէն (գրաբարէն) դուրս էր:՝ Ատով նաեւ ապացուցած կ'ըլլայ թէ Տնի Հայերէնը արդէն գաւառաբարբառներու բաժնուած էր:՝

Բայց դժուար է որոշել թէ ինչ բարբառ էր այն. յամենայն դէպս այնպիսի մը, որ դասականին շատ չէր նոտորեր քան ուրիշները:՝³ Արիկիական կը Համարի Հայագետը (p. 137 ff.) Համեմատութեամբ թէ միջին այլ բարբառներու եւ թէ աշխարհաբար իբր արեւմտեան կամ փոքուն Ասիոյ Հայ բարբառներէն մին, նոյն (արեւմտեան) բարբառախմբին ալ Հարաւային

մէկ ճիւղն որ Տնիստային ճիւղերէն կը զանազանուի այլեւայլ յատկութիւններով, որ են՝ ա. Յատուկ կիլիկիական է - սա՞ գործիականը, մինչ Տնիստայինը ունին կանոնաւորն - ս: — ք. Հիւստայինը չունին շերտաւոր բնա, իս- իս, եւ ոչ այս ձեւերս յարմար (== նորս), նստ (== նորս) են: — ք. Բայերու արմատական կազմութեանց տարբերութիւնք՝ կիլ. մոել (Տնու. մոուլ, մոնել) քոուլ (Տնու. քոուլ) ինուլ (Տնու. ինուլ) եւն եւն: — ք. Դերա- նուանց յոգնակին կիլիկիականն ունի - ու, սնա- կան - ոյ եւն, Տնիստայինը - ունի, ոչ: Յորտաի կիլիկիականն իբր միջինդարեան գրաւոր լեզու կ'իշխէր, Տնիստային բարբառներէն մին ալ գրաւոր լեզու չեղած է միայն առանձնական գրութեանց մէջ կ'երեւայ, այսպէս՝ բժշկարաններու մէջ Ափր-Դովութայ, Ասարայ Սեբաստացոյ եւ Բուսիսթայ, երեքն ալ Տնիստ-արեւմտեան փոքուն Ասիոյ գրողներ: Սակայն Արիկիական պետութեան անկմանէն ետքը՝ այս լեզուն ալ տեղի տուաւ, եւ "անՏնու կորսուած" կ'երեւայ. նոր գաւառաբարբառներէն ոչ մէկը կրնայ կիլիկիերէնէն ծագած Համարուիլ:

Այսպիսի Հայագետին կարծիքները միջին-Հայերէնի՝ Տանդէպ գրաբարի եւ աշխարհաբարի ունեցած դրից մասին: Գրքին ամէն կողմն ալ կրնանք նոյն կամ նման խորհրդածութիւններ գտնել՝ այս կամ այն ձեւին ծագման պատճառութիւնը են: Ի մասնաւորի վերջը Ն. Մառնի Տրատարական առակաց լեզուն երկար քննութեան առնուելով՝ երեք խաւ կը զանազանէ, երեք խումբ ձեռագիրներէ ներկայացուած. Առաջին խմբին (ձագր. F եւ C, գարձնա՝ C², E, H, M, N, O եւ Br. ու A) Տնագոյն խաւ ու լեզուն կը ներկայացընէ, շատ մասամբ Համաձայն կիլիկիերէնի, բայց ոչ բուն կիլիկիական, այլ լեզու իբր ժԵ. գարու: Երկրորդ խումբը (սգ կամ Աշուհ-սագիրք, եւ ձագր. J, D եւ B) արդէն քիչ մ'աւելի նորածն լեզու ունին, իբր ժԶ: գարու. Իսկ երրորդը (ձագր. G, S եւ V) ամէնէն նորագոյնը՝ իբր ժԶ— ժԵ. գար: Ընդհանրապէս երեքն ալ բուն "միջին" Հայերէն չեն, այլ աւելի նոր կամ աշխարհաբար նկարագիր ունին, անցման ձեւեր միջին Տնագոյն աշխարհաբարի Տնագոյն ձեւին. (տես p. 416—44.)

Հայագետին այս կարծիքները յառաջ բերելով՝ ցուցնել ուզցնիք միայն թէ ինչ արդեանց Հասած է ինք՝ ընդհանուր լեզուին նկատմամբ: Մեր նպատակը չէ Հոս քննութեան առնուլ այս ամէն ընդհանրապէս, ինչպէս նաեւ

¹ Նոյնը քսելու ենք (ս-ն) մասնակաձեւի Համար, զոր այնպէս "անՏնար" չէ գործ ունի մեկնել, եւ արդէն կարծեմք լեզուն մեկնուած է յիշեալ տեղը:

² Այս կէտն անուշա սպահով է, Թողով նաեւ մասնաբարբառ ըրած պէտքէն յիշատակուիլ ինքն: Դիմեմք իրարմէ պէտքէն այլեւայլ ձեւերը, զոր Հայագետը կը յիշէ (p. Ann.). կրնան մասամբ բարբառներէն ըլլալ: Բայց սոս-Հասարակ այսպիսի ինչորոշ մէջ սպահով վկայ մը չէ գործ մը, որուն նպատակն էր Հայ լեզուն յոյն կաղապարի վրայ նու- լել, եւ ասով բազմաթիւ նորահայր ձեւեր ստեղծուած են: Աւելի սպահով են նաեւ դասականի նոյն բարբառներ կրիկի ձեւերը, զորոնք կը յիշէ Հայագետն, ինչպէս "իբր" եւ "իբրս", — "պուլ, պուլու, եւ "հիւլ, հիւլու" — "լու, (լու)լու" եւ "իւլ" (լոյլ եւն.) — "պուլ" եւ "իւլ" եւ նմաններ: Ատոնք ստուգիւն այլեւայլ բարբառներու ներկայացուցիչ կրնան Համարուիլ Տնի դասականին մէջ:

³ Մեզի կ'երեւայ որ այս ինչորոշ մէջ (p. 136 ff) շատ մեծ կարեւորութիւն տուած է Հայագետը Ջուպիսի քերականութեան ներածութեան մէջ այլեւայլ Տնի ու նոր բարբառներուն մասին բնութեանը, յատկապէս "Կորոտաց, բարբառի, որուն ցեղակից կամ որմ ալ դուստ էր Համարի Հայագետն կիլիկիերէնը, եւ նմաններ, Բայ ի խորհրդածներէ, շատ ալ կաղապարական եմբարդութիւններ կան անոնց մէջ. այսպէս թէ "ժԳ. գարուն իբր 30 բարբառներ ըլլային Հայոց՝ Եւրոպայից գաւառ իրեն Հաստ մը եւ նմաններ, զորոնք գտնէ քննելու է նորէն:

նշ անթիւ քերականական մանրամասնութիւնքն որ գրքին մէջ ամբարուած են, եւ ոչ որոշել թէ ինչ աստիճան Տաստատուն եւ ուղիղ կրնան Տամարուիչ Զայս թողով ուրիշ աւելի ձեռն-հաս անձանց կը կըրնէր մեր գրութիւնն որ պարզ զեկուցման նպատակաւ գրուած է:

Ի վերջոյ աւելցնենք որ Տայագետը կը խոստանայ յատուկ քննութիւն մ'ընծայել գրաբարի այլեւայլ բարբառներու խնդրոյն (p. 134), ինչպէս նաեւ կրիկեան Տայերէնի քոմբիլէ մը լոյս հաներու. (p. VIII.) Ի սկզբան միտք ունէր բառացուցակ մը կցել գործոյս. բայց այժմ միտք ունի ընդարձակելով առանձին հրատարակել: Երկուքին ալ կը սպասենք:

Հ. Յ. Տ.

ՄԱՅԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

ԳՐՈՒՑՈՆ ԼՈՒՍԻՆԵՆ

ՆՈՐ ԱՌՈՒԳՈՐԸ ՊԱՏՄՈՐԱԶԱՐԻ ՓՐԱՆՍՄԱՅԸ. Հատորւ. Ա-Ի. էջ 2060. մեծ 4° Պարզս, ֆին՝ 25 ֆր.:

Կը փութանք ուրախութեամբ արձանագրել՝ գաղղիերէն-հայերէն բառարանագրութեան (lexicographie) մէջ եղած նոր յառաջադիմութիւնը: Գաղղիերէն-հայերէն բառագիրք չէ պակսիր, սակայն երբ իրարմէ կատարեալ գործեր իրարու կը յարցողեն, թէ նախորդն եւ թէ յաջորդը կը գտնէ գործնականին մէջ իւր յատուկ տեղը:

Այս նոր բառագրոց հետ համեմատութեան կրնայ գալ միայն եւ միայն Պր. Նորայր Բուզանդացոյ բառագիրքն, որ ցարգ գրուած էր հայ գիտնական աշխարհի գրասեղանին մէկ անկիւնը: Լուսինեանին բառագիրքը պիտի գրուէ կարծենք, միւս անկիւնը, հակակշիւտով, ամբողջացնելով եւն: Սխալ չմկնտի մեր բնել ուղածը: Երկուքն ալ ունին իրենց առաւելութիւնները: Նորայրեանն ունի ժամանակի նախադասութիւն, իսկ Լուսինեանինը՝ գործի ընդհանրութիւն:

Այս վերջինս զգալի օրինակաւ ցոյց տալու համար կը գիմենք համեմատութեան: Մինչեւ H գրին վերջը՝ Նորայրեանն ունի 656 էջ՝ երկուսն. իսկ Լուսինեանինը՝ 1060 էջ ունի՝ եռասուն, ուրեմն 404 էջ աւելի: Այս իսկ բառական էր, կարծենք, գործին ընդարձակութեան վրայ գաղափար մը տալու համար:

1 Զայս գիտել տուած ենք արդեն 1897ին, սեռ «Հանդէս Ամսօրեայ», Փետր. էջ 60. «Գաղղ. - հայերէն նոր բառագիրք»:

Միայն թէ կայ գրական հետաքրքրութիւն մը, որ կը սիչէ զմեզ դարձեալ ձեռք առնելու՝ Յ տարի յառաջ մեր ի գործ դրած փորձը, իմանալու համար թէ այս երկու բառագրոց մէջ ընդարձակութեան համեմատութիւնը կը պահուի թէ ոչ:

Բացինք՝ ըստ պատահան, էջ մը, 990, որ կը սկսի Gossampin բառով եւ կը վերջանայ Gourով: Արդ այս երկու բառերուն մէջն Նորայրեանն ունի 36 բառ, իսկ Լուսինեանն բառագիրքն՝ 57. ուրեմն 21 բառ աւելի: Իսկ ե. Տեմիրճիպաշեանի բառագիրքն (վերջիչեալ երկու բառերուն մէջ) ունի միայն 23 բառ, ուրեմն 34 բառ պակաս: Միայն առ հետաքրքրութեան կը յիշենք այս պարագան, վասն զի եւ ոչ կը համարձակինք այս երկու մեծ բառագրոց հետ համեմատականի բերել այս դպրոցական բառագրոցը, որ ընդարձակագոյն է իւր տեսակին մէջ: Դատապարտելի է այս բառագիրքն ալ՝ հեղինակին հայերէն բառերու հետ ունեցած — խեղկատակութեան համար, որ սանձարձակ եւ անկանոն բարբառութիւններու անձանցներ է ըրած, զորոնք ֆին՝ Ե. մը — կրնար բարդել...: Դպրոցական բառագիրք մը, որուն հայերէն բառերուն համար զարմանալի է հեղինակին խոստովանութիւնը «... այնքան դժգոհ կը ծնամ ընդհանրապէս այն բառերէն՝ զորս բառագրքի մը պատրաստութեան ժամանակ կը յօրինեմ՝ մտաց անըորդ անզպանակ գործունէութեան մը միջոցին...» (Յառաջանք): Այսպիսիներու համար, որ՝ գոմարտաբար, լեզուէն կը կազմեն յայտը, լեզուի ուսումնասիրութիւն, բնական զարգացում, ձոխութիւն եւն է միայն իրենց «մտաց անըորդ անզպանակ գործունէութիւնը»: Շատ մը երկայնաբանութիւններէ աւելի՝ ազգու եւ համոզել կ'ըլլայ, այս բառագրքին առաւելութիւններն եւ թերութիւնները մասնանշիչ ցուցնել՝ նոյն իսկ մեր՝ ըստ դիպաց ընտրած էջին վրայ: Եւ ինչչեւ այսպէս մանրակրկիտ կը քննենք. որպէս զի դատապարտենք այն կարծիքը թէ Պր. Նորայրի Բառագրքէն ետքն աւելորդ համարուի թերեւս Լուսինեանը: Երբ ապացուցանենք թէ նոյն իսկ Լուսինեանն Բառագիրքն՝ որ իւր ընդարձակութեամբը զլած անցած է իւր նախորդները, շատ բառ պակաս ունի, եւ ապագային՝ ընդարձակագոյն բառագրքերու raison d'être բարձած է, որչափ եւս առաւել Նորայրեանն՝ որ շատ կանոնիս է ժամանակաւ, չի կրնար բառնալ այս բառագրոց «գոյութեան իրաւունքը»: Լուսի-